

Dva aspekty myšlení: znak a jeho fungování v lidské představivosti

Autor: Mikuláš Horský

Abstract

Two Aspects of Thought: Sign and its Function in Human Imagination. – The author searches proofs of functioning of a *metaphor* and a *metonymy*, which he considers analogical to terms *an icon* and *an index* from CH. S. Peirce's semiotic. These proofs are found in the animated nature, outwards human consciousness. The presence of these two correlation aspects in a phylogenesis is unable to explain an human usage of an arbitrary sign (*symbol* in Peirce's terminology), which disagrees with naturalist and materialistic theories of life phylogenesis, because the human consciousness itself has a character of a sign (which is stressed e. g. by L. S. Vygotsky). So the possibility of the usage of a *symbol* is sought with a help of a platonic myth of the cave.

Keywords: metaphor, metonymy, sign, arbitrariness of the sign, unconsciousness, phylogenesis, platonic myth of the cave

Klíčová slova: metafora, metonymie, znak, arbitrárnost znaku, nevědomí, fylogeneze, mýtus o jeskyni

Vědomí se odráží ve slově jako slunce v malé kapce vody. Slovo se vztahuje k vědomí jako malý svět k velkému, jako živá buňka k organismu, jako atom k vesmíru. Je malým světem vědomí. Smysluplné slovo je mikrokosmem lidského vědomí. (L. S. Vygotskij: Myšlení a řeč)

Na konci 19. století a zejména v první polovině století 20. došlo v poměrně široké oblasti vědních oborů k obratu zájmu směrem k jazyku. Nás bude v této stati zajímat zejména ta část těchto zkoumání, která hledala vztah mezi strukturou jazyka a vnitřními principy myšlení člověka, jeho specifiky a univerzáliemi. Jako klíčová se v těchto bádáních ukázala dvojice pojmů *metafora* a *metonymie*.

Zhušťování (metafora) a přenos významů (metonymie) v lidské mysli identifikoval fenomenální myslitel Roman Jakobson s primárními funkcemi lidského jazyka: s metaforou a s metonymií na základě zkoumání afatických poruch projevujících se výrazně právě v oblasti užívání jazyka, potažmo v myšlení vůbec (viz Jakobson 1995). Jakobson zde do jisté míry navazuje na rozlišení mezi metaforickým a metonymickým vyjadřováním, které je implicitně přítomné již u zakladatele moderní lingvistiky Ferdinanda de Saussura. V metafoře jeden znak nahrazuje druhý na základě určité podobnosti, např. „letadlo“ se stává „ptákem“, „láska“ se stává „ohněm“ atp. V metonymii pak jeden znak asociuje druhý: „křídlo“ asociuje „ptáka“, neboť je jeho významnou částí, „pták“ asociuje „nebe“ kvůli jejich fyzikální soumězности. Metafora tedy pracuje se skupinou ekvivalentních prvků, které mohou v různých kontextech nahrazovat jeden druhý; tato operace je Jakobsonem nazvána *selekce*.

Vedle ní pak stojí operace *kombinace*, při které jednotlivé prvky navzájem kombinujeme s cílem dosáhnout zamýšlené výpovědi s určitým smyslem. Ovšem proces selekce může být prováděn i na ose kombinatorní, jak je tomu např. u poezie, kdy ekvivalencím věnujeme pozornost i při procesu selekce vzhledem např. k jejich hláskové stavbě, konotacím apod. (Jakobson 1995)

Tytéž operace sledoval a popsal na snových procesech Sigmund Freud (Freud 2005); prokázal tak, že tyto procesy nejsou doménou pouze vědomé lidské produkce v řeči, ale že stejně klíčovou úlohu splňují i v lidském nevědomí. Za syntézu poznatků těchto dvou oblastí vědy vděčíme francouzskému psychoanalytíkovi a lingvistovi Jacquesovi Lacanovi (Lacan 1977). Fylogenetický vznik těchto dvou rozumových operací lze poměrně snadno a nikoli ryze hypoteticky rekonstruovat.

Z hlediska klasifikace znaků, jež dle našeho názoru s námi zkoumanými mentálními procesy úzce souvisí, neboť vědomí samotné má znakový charakter (srov. např. o roli slova v lidském vědomí u L. S. Vygotského), se budeme držet obecně přijímané klasifikace Ch. S. Peirce, v níž jsou za nejdůležitější tři typy znaku považovány *ikon*, *index* a *symbol*, které jsou rozlišeny na základě vztahu mezi znakem a věcí, jež je tímto znakem zastupována. Ikon je znak, který svoji zástupnou funkci realizuje prostřednictvím receptivní podoby s označovaným (jako např. fotografie, realistická kresba, onomatopoeia atd.).

Druhý typ – index – zahrnuje takové znaky, které svoji znakovou funkci splňují cestou asociace, resp. receptivní souvislosti (kouř signalizující oheň, korouhev otáčející se podle směru větru, hodinová ručička kopírující pohyb Slunce); a konečně symbol, u něhož je funkce zástupnictví postavena na konvenci – jako tomu je v Saussurově obecném pojetí znaku. Problém vztahu mezi slovem a označovaným předmětem u symbolu, tedy otázku, zda jde o pouhou konvenci, či zda mezi těmito dvěma existuje nějaký „přirozený“ vztah, nalézáme již v Platónově úchvatném dialogu *Kratylos*, znovu se k ní vrací Aristotelés, avšak až do dnešní doby není tento problém uspokojivě vyřešen.

Začněme přítomností ikonu vně lidského světa: proti přímému vztahu mezi skutečnou entitou a jejím zobrazením vystupovalo v historii mnoho myslitelů (vzpomeňme např. Berkeleyho přístup v pojednání *Nová teorie vidění* – tento jeho přístup však úzce souvisí s jeho radikálním idealismem, kterým byla jeho teorie vidění vlastně fundována). Nicméně reálnou existenci tohoto přímého vztahu, který je vlastně metaforou, a hlavně jeho vážné důsledky ve fylogenezi živých organismů lze nalézt i vně lidské společnosti (kde jedině má smysl hovořit o konvencích, a tedy i arbitrárnosti), a sice ve světě fauny.

Jedním z objevů malířských technik byla bílá skvrna namalovaná na duhovce oka sloužící při zobrazení k vyvolání efektu „skutečného“ oka (přesnější vysvětlení mechanismu tohoto efektu by nám jistě mohla podat kognitivní psychologie, nicméně nám o něj nyní nejde, stačí vědět odpověď na otázku „proč?“, vysvětlení „jak?“ můžeme ponechat jiným). Se stejným „vynálezem“ přišla již mnohem dříve v průběhu evoluce samotná příroda, když totožnou bílou skvrnu umístila na křídla motýla. Funkce tohoto znaku je zřejmá: nejde o žádný kulturní artefakt, jehož účelem by bylo vyvolání estetické libosti; motýlu tento znak na křídlech slouží jako obrana proti predátorům – u nich vyvolává tento ikon obranný reflex, který je k přímému prospěchu daného motýla. Zde tedy nalézáme existenci ikonu nikoli pouze

v reflexivním nervovém aparátu živočichů, ale dokonce jeho „vyšší“ formu existence jakožto dílčího účelu evolučního procesu fylogeneze živočišného druhu.

Přístupme nyní k druhému procesu, a sice k metonymii, která je řídicím principem typu znaku index (v nejjednodušší formě jde o časovou či prostorovou souměznost). Pokusme se tento princip opět hledat v živočišné říši. Není pochyb, že naprostá většina predátorů s vyvinutým čichovým smyslem je schopna spojit si pachovou stopu kořisti s kořistí samotnou, tedy stejně jako u ikony dochází ke zpřítomnění entity, která se reálně v situaci nenachází, a tedy nemůže být nikterak percipována cestou reflexivně-mentálních procesů.

Může být namítnuto, že například trus jakožto zdroj pachové stopy je v podstatě část samotné kořisti a jako taková stopa způsobuje její přítomnost v dané situaci. Je třeba si však uvědomit, že vztah mezi kořistí a trusem je sám o sobě stejně metonymického (indexového) charakteru, o kterém tu hovoříme. Navíc nejde pouze o souměznost čistě prostorovou nebo časovou, ale o kombinaci obou. Takto tedy vidíme, že i metonymický princip indexu lze nalézt vně světa lidského.

Zde náš výklad o druzích znaků pozorovatelných v přírodě zakončíme, neboť právě zde dle našeho názoru končí mentální možnosti zvířat, zastavují se před hranicí typu znaku symbolu. To, co však nelze pozorovat v přírodě, je naopak příznačné pro lidské společenství, jež dokáže pomocí sociálního vědomí a paměti dosáhnout symbolického myšlení, jež jak jsme se zmínili v úvodu, je zodpovědné za charakter lidského vědomí vůbec. V symbolu byly, podle našeho názoru, původní metaforicko-metonymické kombinace kvůli úspornosti v průběhu vývoje nahrazeny přiřazením znaku k jeho objektu na základě konvence.

Schopnost ideace (tedy vědomí zástupnosti představ v mysli), nutnou právě pro operaci se symboly, lze rekonstruovat takto: Mentální snová zobrazení, stejně jako paměťové stopy (které jsou obě prokázány u vyšších savců) jsou ve vědomí ikonickými zástupci skutečných entit, které nejsou fakticky v dané situaci přítomny. Ale stejně jako člověk nemůže příliš efektivně ovládat obsahy svých snů, nemohou ani zvířata aktivně vzpomínat. Paměť je jim přístupná čistě na rovině reflexivní. Jinak je tomu u člověka, u kterého lze jasně rozlišit aktivní vzpomínání (lépe hledání v paměti) od volné asociace. Vystává tak před námi otázka, pod vlivem čeho člověk tuto schopnost získal.

Lev Semjonovič Vygotskij v jedné své studii uvádí k schopnosti člověka vytvářet si uměle institucionalizované asociace následující: „V procesu společenského života člověk vytvořil a rozvinul nejsložitější soustavy psychologických vazeb, bez nichž by pracovní činnost a jakýkoli sociální život nebyl možný. Tyto prostředky psychologické vazby jsou co do podstaty a funkce znaky, tedy uměle vytvořené stimuly, jejichž význam spočívá v působení na chování, ve vytváření nových podmíněných spojů v mozku člověka.“ (Vygotskij 1976: 72) Podle uvedeného se tedy jeví, že proklamované arbitrárnost a konvenčnost jazyka jsou jenom zdáním nezúčastněného pozorovatele. Ve skutečnosti předměty získaly svá jména složitým metaforicko-metonymickým procesem, který je však pro nás vzhledem k dlouhotrvajícímu vývoji jazyků již neprůhledným.

Zkusme se přesto zahledět na to málo, co pro nás historie zanechala po prvních příslušnících lidského rodu mladšího paleolitu. Nebude to samozřejmě jazyk, pro jehož zachování neexistovaly vhodné materiální podmínky. Náš zájem obrátíme k jeskynnímu

umění, které se nezávisle na sobě začalo objevovat na různých místech západní Evropy zhruba před 50 000 lety. Jejich výzkumu a popularizaci výsledků se věnuje emeritní profesor kognitivní archeologie na University of the Witwatersrand v Johannesburgu David Lewis-Williams, jehož pro nás nejzajímavější myšlenka se poněkud překvapivě, ale nutno dodat že velice originálně odvíjí od Sókratova podobenství o jeskyni z Platónovy *Ústavy*. V ní jsou spoutaní vězni vystaveni hře stínů skutečných předmětů na stěně jeskyně, tyto stíny (pouhé znaky skutečnosti) pak pokládají za skutečnost samotnou a toho jediného vězně, symbolizujícího filosofa, kterému jedinému se podaří prchnout a poznat skutečný svět vně jeskyně a ubohost pouhých stínů vzhledem ke skutečným věcem, ostatní odmítnou a zapudí.

Lewis-Williams v knize *Mysl a jeskyně* ukazuje, že v podstatě stejným způsobem fungovala mysl neolitického člověka: obraz na stěně jeskyně pro něj nebyl znakem odkazujícím kamsi ven, k realitě vně jeskyně, a ani umění se tak nevyvinulo postupně z jednoduchých geometrických obrazců cestou k detailnímu realistickému zachycení zobrazované skutečnosti (přítomnost právě jednoduchých geometrických obrazců v jeskyních vedle „realistických“ maleb autor vysvětluje poukazem na tzv. entoptické fenomény, které jsou díky morfologii oka vlastní všem savcům – jde o určité halucinace, které však nesouvisí s vnějším vnímaným světem, ale jsou záležitostí vnitřního fungování samotného oka).

Vede Lewis-Williamse k tvrzení o povaze maleb: „První dvojrozměrné obrazy tak nebyly dvojrozměrným znázorněním trojrozměrných věcí z hmotného světa, jak vědci vždy předpokládali. Byly ‚fixovanými‘ mentálními obrazy.“ (Lewis-Williams 2007: 235–236) Neolitický umělec okolní svět na stěnách jeskyně nezobrazoval, nýbrž objevoval. Obrazy pro něj nebyly produktem jeho mysli, nýbrž měly své přesné umístění v jeho kosmu, v jeskyni se mu ukazoval obsah jeho mysli: „Byl *tam* – hmotný a hmatatelný – což si někteří lidé mohli empiricky ověřit tím, že vstoupili do jeskyně a na vlastní oči viděli ‚fixované‘ vize duchů ve zvířecí podobě...“ (Lewis-Williams 2007: 256)

Nicméně ani dnes není výtvarné umění snahou o realistické znázornění vnější skutečnosti – jinak by musel být kubismus pokládán po vynálezu perspektivy za naprostý nesmysl. Nyní již jen zbývalo odhalit, že vztahy mezi obrazy, představami a věcmi nejsou nutné, ale že jsou produktem člověka a jemu vlastního účelu, se kterým s barvami a štětci do jeskyně vstoupil. Uběhly však ještě desítky tisíc let, než k tomuto dospěli první lidé. A není jasné, kdy k tomu dospěje i většina té společnosti, která sama sebe označuje za civilizovanou, a přesto korelát bohatství a velikosti hledá v materiální složce znaků.

Ze Sókratova podobenství vidíme, že již v antickém Řecku byla nahlédnuta problematika nikoli pouhého vztahu věci a jména (viz výše zmínka o Platónově *Kratylu*), ale i samotný vznik tohoto vztahu byl filosofy vnímán jako problematický, byť je tento problém formulován ještě jazykem mýtu. Určitě není náhodou, že právě toto období bylo vedle své filosofické mohutnosti dobou obrovského rozmachu architektonického a sochařského umění, jak o tom na mnoha místech hovoří právě v souvislosti s filosofií, avšak ještě bez sémiotických aspirací (které teprve čekaly na své uvedení do moderní vědy) G. F. W. Hegel, když ve své filosofii dějin píše o antickém Řecku. Jan Bouzek si do jisté míry tohoto vlivu ve své práci o vztahu archaické filosofie a umění také všimá: „V poznání světa myšlenek, idejí a pravzorů skrze smyslové jevy dosáhlo řecké umění více úspěchu než většina jiných epoch v dějinách lidstva. Zejména proto nám ta z jeho děl, která se nám aspoň ve svých fragmentech

milostí osudu dochovala, stále zůstávají v jistém smyslu vzorem a měřítkem pro vlastní uměleckou činnost i pro vnímání duchovního odkazu lidstva vůbec.“ (Bouzek, Kratochvíl 1995: 13)

Od té doby již nelze v cestě za poznáním jména věci (znaky) zaměňovat za věci samotné a stejně tak nelze považovat pojmy, které máme v mysli díky znakům, za předobrazy nebo naopak pouhé odrazy světa kolem nás, a právě proto si velkou pozornost zaslouží zkoumat, jak se našemu vnímání různé věci dávají a kde končí souvislost mezi skutečným světem, jak je pro nás obecně popsán vědou, a světem, tak jak jej uskutečňujeme v sobě samých my.

SEZNAM LITERATURY

BERKELEY, G. *Esej o nové teorii vidění. Pojednání o principech lidského poznání*. Praha: OIKOYMENH, 2004. ISBN 80-7298-112-9.

BOUZEK, J. – KRATOCHVÍL, Z. *Řeč umění a archaické filosofie*. Praha: Herrmann a synové, 1995. ISBN: 80-85319-51-9.

FREUD, S. *Výklad snů*. Pelhřimov: Nová tiskárna, 2005. ISBN 80-86559-16-5.

JAKOBSON, R. Dva aspekty jazyka a dva typy afatických poruch. In: *Poetická funkce*. Ed. Miroslav Červenka. Jinočany: H & H, 1995, s. 55–73. ISBN 80-85787-83-0.

LACAN, J. *Écrits: A Selection*. Trans. Alan Sheridan. London: Tavistock Publications, 1977. ISBN 0-393-01129-1.

LEWIS-WILLIAMS, D. *Mysl v jeskyni: Vědomí a původ umění*. Praha: Academia, 2007. ISBN 978-80-200-1518-1.

PLATÓN. Kratylos. In: *Platónovy spisy*. Sv. I. Praha: OIKOYMENH, 2003. ISBN 80-7298-062-9.

PLATÓN. Ústava. In: *Platónovy spisy*. Sv. IV. Praha: OIKOYMENH, 2003. ISBN 80-7298-067-X.

PEIRCE, Ch. S. *What Is a Sign?* [online]. [cit. 2009-06-23].
URL: <<http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/us/peirce1.htm>>.

SAUSSURE DE, F. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon, 1989. ISBN 80-207-0070-6.

VYGOTSKIJ, L. S. *Myšlení a řeč*. Praha: SPN, 1971.

VYGOTSKIJ, L. S. *Vývoj vyšších psychických funkcí*. Praha: SPN, 1976.

(Mgr. Mikuláš Horský je doktorand na Katedře občanské výchovy a filosofie UK PedF a editor e-journalu PAIDEIA.)